

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Effénterre, Henri van., *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Bibliothèque des écoles français d' Athènes et de Rome, fascicule cent-soixante-troisième), Paris 1948, σελ. 340.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὡς ἄνω ἔργου εἶναι ἤδη γνωστὸς ἀπὸ ἀρκετὰς καὶ πολυτίμους συμβολὰς εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης. Αἱ δύο πραγματεῖαί του περὶ τῶν τῆς Δρήρου καὶ ἄλλων Κρητικῶν ἀρχαϊκῶν ἐπιγραφῶν τὸν ἀνέδειξαν ὡς ἰδιαιτέρως εὐσυνείδητον καὶ εὐρείας ἀντιλήψεως μελετητὴν, ἡ δὲ προκειμένη περὶ τῶν σχέσεων τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος μέχρι καὶ τοῦ Πολυβίου τὸν κατατάσσουν ὀριστικῶς πλέον μεταξὺ τῶν ἐπιλέκτων εἰδικῶν ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς νήσου κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα.

Τὸ θέμα τοῦ νέου αὐτοῦ δημοσιεύματός του εἶναι διπλοῦν: ἡ εἰκὼν περὶ Κρήτης εἰς τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς καὶ αἱ σχέσεις τῆς νήσου μετὰ τῶν ἄλλων περιοχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν 5. αἰῶνα μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς κατακτίσεως. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ἐργασίας φιλολογικῆς, κατὰ τὸ τμῆμα εἰς τὸ ὁποῖον περιέχονται αἱ περὶ Κρήτης γνῶμαι τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, καὶ ἱστορικῆς, κατὰ τὸ τμῆμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνασυγκροτοῦνται αἱ πληροφορίαι περὶ τῆς ἱστορίας τῆς νήσου. Ἡ μέθοδος αὕτη, δέον νὰ τονισθῇ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς, εἶναι ὑποδειγματικὴ, διότι οὔτε ἐρμηνεῖα κειμένων εἶναι δυνατὴ ἄνευ ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἱστορίαν, οὔτε καὶ ἱστορικὴ ἀνασύνθεσις εἶναι ἐφικτὴ ἄνευ φιλολογικῆς ἐπεξεργασίας τῶν πηγῶν.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται εἰς τρία μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον (*La découverte de la Crète*, σελ. 17-106), τὸ ὁποῖον ὑποδιαιρεῖται εἰς τρία κεφάλαια, ἀναπτύσσονται αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίαι περὶ τῆς Κρήτης κατὰ τὸν 5. αἰῶνα (*Crète et Grèce au Ve siècle*), ἡ εἰκὼν τῆς Κρήτης εἰς τοὺς «Νόμους» τοῦ Πλάτωνος (*Platon et la Crète*) καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸν Ἐφορον καὶ τὸν Ἀριστοτέλη (*La Crète d'Éphore et d'Aristote*). Τὸ δεύτερον μέρος (*L'évolution hellénistique en Crète*, σελ. 109-273), τὸ ὁποῖον ὑποδιαιρεῖται εἰς πέντε κεφάλαια, πραγματεύεται περὶ τῆς ἑλληνιστικῆς Κρήτης, θέματος σημαντικωτάτου ἀλλὰ καὶ ἀτελέστατα μελετηθέντος μέχρι τοῦδε. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον (*La tendance fédéraliste*) ἀναλύει τὰ περὶ τοῦ «Κοινοῦ

τῶν Κρητῶν» ὑπάρχοντα στοιχεῖα· τὸ δεύτερον (*La progrès de la démocratie*), τὰ στάδια τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς εἰς Κρήτην ἀπὸ τὸ ἀρχαῖκόν ἀριστοκρατικὸν πολίτευμα τῶν γενῶν εἰς τὴν βαθμιαίαν δημοκρατικοποίησιν· τὸ τρίτον (*Les mercenaires*), τὴν ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν ἔχουσαν ἐμφάνισιν Κρητῶν μισθοφόρων εἰς πλεῖστα καὶ διαφέροντα ἀλλήλων πεδία μαχῶν· τὸ τέταρτον (*La politique étrangère*), τὰς σχέσεις τοῦ «Κοινοῦ τῶν Κρητῶν» μὲ τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ κράτη, τὸ δὲ πέμπτον (*L'histoire de la Crète à l'époque hellénistique*) τὰς φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, μὲ ἰδιαιτέραν ἐμμονὴν εἰς τὸν Χρεμωνίδειον καὶ τὸν Κρητικὸν πόλεμον, τὰς σχέσεις Γορτύνης καὶ Κνωσοῦ, Κρήτης καὶ Ρόδου, καὶ τὰς πρώτας συγκρούσεις μὲ τὴν Ρώμην. Τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον μέρος (*La réputation des Crétois*, σελ. 275-317), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κεφάλαιον (*Polybe et la Crète*) ἀφιερροῦται ἐξ ὀλοκλήρου εἰς ἄκρως ἐπισταμένην καὶ ἀναλυτικὴν ἔρευναν τῶν περὶ τῆς Κρήτης αὐστηρῶν κρίσεων τοῦ Πολυβίου. Τὸ ἔργον συμπληροῦται διὰ παραρτήματος, περιέχοντος ἀνέκδοτον ἐξ Ὀλοῦντος ἐπιγραφὴν, καθὼς καὶ διὰ πινάκων κυρίων ὀνομάτων, τοπωνυμιῶν, προσωπογραφίας, θεσμῶν, πηγῶν καὶ βοήθημάτων. Ὅπως προκύπτει ἐκ τῆς συνοπτικῆς αὐτῆς ἀναλύσεως, πρόκειται περὶ μονογραφίας ἢ ὁποῖα ἀπήτησεν μακρὰν καὶ ἐπίμονον διὰ μέσου πλήθους θεμάτων καὶ προβλημάτων ἔργασίαν.

Ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τοῦ ἔργου ὑπάρχουν μερικὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ τονισθοῦν ὅλως ἰδιαιτέρως. Πρῶτον ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ λαμπρὰ ἀνάλυσις τῶν περὶ Κρήτης πληροφοριῶν καὶ γνωμῶν τοῦ Πλάτωνος εἰς τοὺς «Νόμους». Τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχουν οἱ «Νόμοι» τοῦ Πλάτωνος διὰ τὴν μελέτην τῶν θεσμῶν τῆς Κρήτης τὴν εἶχεν ἤδη διαπιστώσει ὁ πολὺς Κ. F. Hermann, ὁ ὁποῖος τὸ 1836 ἠσχολήθη «*de vestigiis institutorum veterum, imprimis Atticorum, per Platonis de Legibus libros indagandis*» ἐπιχειρήσας καὶ σύγκρισιν «*juris domestici et familiaris apud Platonem in Legibus cum veteris Graeciae inque primis Athenarum institutis*». Τὸν Hermann ἠκολούθησαν ἀργότερον καὶ ἄλλοι μελετηταὶ τῶν «Νόμων», ἰδίως ἐξ ἀφορμῆς τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, τὰς προϋποθέσεις τῆς ὁποίας ἐδημιούργησεν ἡ γερμανικὴ ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου, καὶ τῆς ἀνευρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνος. Εἰς ἕλας ὅμως τὰς μελέτας, αἱ ὁποῖαι εἶχον γραφῆ πρό τοῦ Effenterre περὶ τοῦ νομικοῦ περιεχομένου τῶν «Νόμων», ἡ συσχέτισις μὲ τοὺς θεσμοὺς τῆς Κρήτης ἐγένετο μόνον ἐν παρόδῳ, ὠρισμένων μάλιστα μελετητῶν, ὅπως τοῦ Bisinger καὶ τοῦ Chase,

ἐπιχειρησάντων μετ' ἰδιαιτέρας ἐπιμονῆς νὰ ἀναγάγουν ὁλόκληρον τὴν εἰς τοὺς «Νόμους» ἀναπτυσσομένην νομοθεσίαν εἰς μίμησιν τοῦ ἀρχαῖο καθεστῶτος τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ συμβολὴ τοῦ K i r s t e n ἀποτελεῖ πλέον λεπτομέρειαν πρὸ τῆς εὐρείας, συστηματικῆς καὶ μὲ πλήρη γνῶσιν τῶν σχετικῶν προβλημάτων ἀναλύσεως τοῦ E f f e n t e r r e. Λί τριάντα σελίδες τοῦ βιβλίου του ἀποτελοῦν αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς μίαν μονογραφίαν, εἰς δὲ τὰ συμπεράσματά του, ὅτι ὁ Πλάτων εἶχεν ἄμεσον γνῶσιν τῶν θεσμῶν τῆς Κρήτης καὶ ὅτι πλεῖστα στοιχεῖα τοῦ πολιτεύματος τὸ ὁποῖον ἰδρῦει προέρχονται ἐκ Κρήτης, δύσκολον εἶναι νὰ ἔχη κανεὶς ἀντιρρήσεις, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς πλουσίας καὶ πειστικῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Τὸ θέμα βεβαίως δὲν ἐξηντλήθη καὶ πάλιν, τοῦτο δὲ τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς. Προήχθη ὅμως διὰ τῆς ἐργασίας του εἰς λίαν ἀξιόλογον σημεῖον.

Ἄλλο ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον πρόπει νὰ ἐξαρθῇ ἰδιαιτέρως, εἶναι τὸ περὶ Κρητῶν μισθοφόρων. Ὁρθῶς διέγνωσεν ὁ συγγραφεὺς ὅτι οἱ Κρητες μισθοφόροι ἀποτελοῦν ἰδιόμορφον παράγοντα εἰς τὰ περὶ μισθοφόρων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ἡ διαπίστωσις αὕτη τὸν ὠδήγησεν εἰς συστηματικὴν μελέτην τοῦ θέματος, διὰ τῆς συγκεντρώσεως δὲ καὶ ταξινομήσεως τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ, ἠδυνήθη καὶ τὸν G r i f f i t h νὰ συμπληρώσῃ εἰς πλεῖστα καὶ τὸν ὄπλισμόν, τὴν τακτικὴν τῆς μάχης, τὰς μεθόδους συναγωγῆς καὶ τὴν γενικὴν ἀξίαν τῶν μισθοφόρων Κρητῶν νὰ ἀνασυνθέσῃ ὑποδειγματικῶς. Ἡ ἀνάλυσις τῶν περὶ Κρήτης πληροφοριῶν εἰς τοὺς «Νόμους» τοῦ Πλάτωνος προϋποθέτει γνῶσιν καὶ τοῦ δικαίου γενικῶς καὶ τοῦ δικαίου τῶν Ἑλλήνων εἰδικώτερον. Ἡ ἀνάλυσις καὶ ἀνασύνθεσις τῶν περὶ Κρητῶν μισθοφόρων εἰδήσεων προϋποθέτει εὐρείαν γνῶσιν τῶν πηγῶν καὶ τῶν θεμάτων τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Καθ' ὅσον δύναμαι νὰ κρίνω, καὶ τὰ δύο αὐτὰ θέματα ὁ E f f e n t e r r e τὰ διεπραγματεύθη κατὰ τρόπον ὑποδειγματικόν.

Τρίτον ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τοῦ βιβλίου τοῦ E f f e n t e r r e τὸ ὁποῖον πρόπει ἰδιαιτέρως νὰ ἐξαρθῇ, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐπιχειρουμένη προσπάθεια «διασώσεως τῆς τιμῆς» τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν ἐπίκρισιν τοῦ Πολυβίου. Ἡ κυριαρχοῦσα, ἔκδηλος εἰς ὅλας τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου του, ἰδιαιτέρα ἀγάπη τοῦ E f f e n t e r r e πρὸς τὴν Κρήτην, καὶ ἡ ἔκδηλος ἐπίσης διάθεσις του νὰ ἐξιδανικεύσῃ τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν της, τὸν ἔφεζεν εἰς συστηματικὸν ἔλεγχον ὅλων τῶν περὶ Κρήτης πληροφοριῶν τοῦ Πολυβίου καὶ εἰς ἀναζήτησιν τῆς προελεύσεως τῶν αὐστηρῶν του χαρακτηρισμῶν. Εἶναι, νομίζω, δύσκολον νὰ σχηματίσῃ κανεὶς ἰδίαν γνώμην ἐπὶ τοῦ θέματος, ἄνευ νέας ἐπεξεργασίας τοῦ ὑλικοῦ. Αἱ διαπιστούμεναι ὅμως ὑπὸ τοῦ E f f e n t e r r e

ἀντιφάσεις τοῦ Πολυβίου, καθὼς καὶ τὰ περὶ τῆς προελεύσεως τῶν αὐστηρῶν αὐτῶν χαρακτηρισμῶν, δὲν στεροῦνται πειστικότητος. Ἡ κρίσις ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ἀνήκει εἰς ἄλλους εἰδικωτέρους εἰς τὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πολυβίου. Εἶναι ἀρκετὸν νὰ διαπιστώσωμεν ἐδῶ τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ θέματος καὶ τὴν ἔκδηλον προσπάθειαν τοῦ Effenterge νὰ μὴ ἐκφύγη, ἀντικρούων τὸν Πολύβιον, τῆς προσεκτικῆς μελέτης τῶν πηγῶν.

Ἡ συνοπτικὴ αὕτη παράθεσις τῶν προτερημάτων τοῦ βιβλίου τοῦ Effenterge δέον νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῆς ὑπογραμμίσεως τῆς κυριωτέρας ἀρετῆς τοῦ συγγραφέως: Ὁ Effenterge φαίνεται ὅτι γνωρίζει πλήρως καὶ τὰς πηγὰς καὶ τὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματός του. Κινεῖται δὲ—καὶ αὐτὸ εἶναι νομίζω σπανία ὅσον καὶ ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἀρετῆ—μὲ πλήρη ἀνεσιν, προκειμένων εἴτε ἐπιγραφῶν, εἴτε φιλολογικῶν μαρτυριῶν, εἴτε ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν βιβλιοκρισίαν τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοεῖ. Ἡ περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης τὴν ὁποίαν μελετᾷ ἔχει ἀπασχολήσει πολυαρίθμους μέχρι τοῦδε εἰδικούς ἐπὶ διαφόρων θεμάτων μελετητάς. Ὁ Effenterge γνωρίζει τὰς συμβολὰς αὐτὰς καὶ τὰς χρησιμοποιοεῖ ἐπωφελῶς, διατηρῶν πάντοτε ἀνεξαρτησίαν γνώμης. Καὶ εἶναι ἰδιαιτέρως εὐχάριστον νὰ διαπιστώνη κανεὶς τοῦτο εἰς δημοσίευμα φιλολόγου τῆς ἐποχῆς μας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ προῖουσα ἐξειδίκευσις τῶν ἱστορικῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ κινδυνεύει νὰ ἀντικαταστήσῃ ὅ,τι ἦτο ἄλλοτε παιδεία ἀνθρωπιστικὴ διὰ φιλολογικῶν παρωνυχίδων, ὀλίγον ἢ καὶ ἐνίοτε οὐδόλως ἀπεχουσῶν αὐτοῦ πού εἰς τὴν σημερινὴν Κρήτην λέγεται καὶ εἶναι «σουχλικό». Ἡ εὐρεῖα χρῆσις ἱστορικῶν, φιλολογικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ γλωσσικῶν δεδομένων ὑπὸ τοῦ Effenterge εἶναι ἰδιαιτέρως ἀξιέπαινος.

Ἐπολείπεται ἡ διατύπωσις ὠρισμένων παρατηρήσεων προερχομένων ἐκ τοῦ λαμπροῦ αὐτοῦ βιβλίου, αἱ ὁποῖαι, ἐκφραζόμεναι ἐδῶ ὑπὸ τύπον μᾶλλον ἀποριῶν, ἴσως ἀποτελέσουν διὰ τὸν Effenterge ἢ ἄλλον μελετητὴν τῆς Κρήτης ἀφορμὴν περαιτέρω ἐρευνῶν.

Ἡ ἐρμηνεία πρῶτον τοῦ περιφήμου Ὀλυμπ. XII τοῦ Πινδάρου διὰ τὸν Κρητὰ Ὀλυμπιονίκην Ἐργοτέλη, καὶ τὰ κατὰ συνέπειαν ταύτης συμπεράσματα. Εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν ὁ Πίνδαρος ἐγκωμιάζων τὸν Κρητὰ Ὀλυμπιονίκην, ὁ ὁποῖος λόγῳ πολιτικῶν ἐρίδων ἐγκατέλειψε τὴν πατρίδα του καὶ ἐγένετο πολίτης τῆς Ἰμέρας, παρατηρεῖ ὅτι ἂν ἔμενεν εἰς τὴν νῆσον καὶ δὲν ἔφευγε, θὰ ἐφθείρετο ἐκεῖ «ἐνδομάχας ἄτ' ἀλέκτωρ συγγόνῳ παρ' ἐστία» ἢ ἀπομάκρυνσις του ἀπὸ τὰς ἐρίδας αὐτὰς τοῦ προσέφερε τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπτύξῃ ὅλας του τὰς ἀρετὰς καὶ νὰ γίνῃ Ὀλυμπιονίκης. Τὴν εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν ἐμπεριε-

χομένην ρητὴν πληροφορίαν περὶ πολιτικῶν ἐρίδων εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὸν 5. αἰῶνα ὁ Effenterre τὴν παραβλέπει διὰ τῆς ἀπλῆς παρατηρήσεως ὅτι αὕτη δέον νὰ θεωρηθῆ: «*comme une affaire accidentelle dont la transcription poétique par Pindare ne doit pas faire surestimer la portée historique*» (σελ. 33). Νομίζω ὅτι ὅχι τόσο διὰ τὴν πληροφορίαν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν ὅσον διὰ τὸ ἐκ τῆς ἐρμηνείας τῆς προκύπτον ἱστορικὸν στοιχεῖον, πρέπει νὰ εἴμεθα περισσότερο ἐπιφυλακτικοί. Δὲν βλέπω πῶς εἶναι δυνατὸν ἢ εἰς κείμενον τοῦ 5. αἰῶνος πληροφορία περὶ στάσεων ἐν Κρήτῃ, σύμφωνος κατὰ τοῦτο μὲ ὅλα ὅσα γνωρίζομεν περὶ τῆς νήσου ἀπὸ τὸν 4. αἰῶνα καὶ ἐντεῦθεν, νὰ θεωρηθῆ ὡς «*transcription poétique*» μιᾶς «*affaire accidentelle*». Καὶ πολὺ περισσότερο μάλιστα προκειμένου περὶ τοῦ Πινδάρου, ὁ ὁποῖος δὲν μεταλλάσσει τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς του εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν. Καθ' ὅσον γνωρίζω, οὐδεὶς ἐκ τῶν εἰδικῶς ἀσχοληθέντων μὲ τὸν Πίνδαρον ἠμφεσβήτησε τὴν ἀξίαν τῆς πληροφορίας αὐτῆς ὡς ἱστορικῆς μαρτυρίας καὶ εἶναι πολὺ περισσότερο πιθανὸν ὅτι ὁ Effenterre λόγῳ τῆς μεγάλης του ἀγάπης πρὸς τὴν Κρήτην «*μεταγράφει ποιητικῶς*» τὸν Πίνδαρον παρὰ ὅ,τι ὁ Πίνδαρος μετέγραψε ποιητικῶς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς του.

Εἰς τὴν ἰδίαν περίπτωσιν, ὅπου ὁ προκατειλημμένος ἐκ τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν νῆσον ἱστορικὸς ἀδιαφορεῖ διὰ τὸν φιλόλογον, εὐρισκόμεθα, νομίζω, προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν «*Νόμων*» τοῦ Πλάτωνος. Εὐσυνειδήτως καὶ ἐδῶ ὁ Effenterre παραθέτει τὰς ἐπὶ μέρους ἄλλοτε εὐνοϊκὰς καὶ ἄλλοτε δυσμενεῖς διὰ τὴν Κρητικὴν πολιτείαν κρίσεις τοῦ Πλάτωνος, σημειώνει δὲ ἐπὶ πλέον χαρακτηριστικῶς: «*On peut donc dire que le jugement de Platon sur la Crète est partagé*» (σελ. 73). Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ θεμελιακὸν σημεῖον τῆς κριτικῆς τοῦ Πλάτωνος ἐπὶ τῶν θεσμῶν τῆς Κρήτης δὲν ἐτονίσθη ὅσον θὰ ἔπρεπε· τὸ σημεῖον τοῦτο, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐπὶ μέρους εὐνοϊκῶν κρίσεων, εἶναι ὅτι ἡ Κρήτη ὡς ἰδανικὴ πολιτεία εἶναι ἀπαράδεκτος εἰς τὸν Πλάτωνα. Τοῦτο, εἶναι ἀληθές, δὲν ἀποδεικνύεται διὰ τῆς παραπομπῆς εἰς ὠρισμένα χωρία, μολονότι τὸ 666E κ.ἑξ. εἶναι βεβαίως σημαντικόν. Ἀποδεικνύεται διὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ καθ' ὅλου πνεύματος τῶν «*Νόμων*». Παρὰ τὴν βασικὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς «*Πολιτείας*» καὶ τῶν «*Νόμων*», διαφορᾶς συνισταμένης εἰς τὸ ὅτι εἰς μὲν τὴν «*Πολιτείαν*» οἱ νόμοι, ὅπου ὑπάρχει ἰδανικὴ πολιτεία, δὲν χρειάζονται, ἐνῶ εἰς τοὺς «*Νόμους*» οἱ νόμοι διὰ τῆς παιδείας τὴν ὁποίαν ἀσκοῦν εἶναι ἀπαραίτητοι, καὶ εἰς τὸ ἐν καὶ εἰς τὸ ἄλλο ἔργον θεμελιακὸς συντελεστὴς παραμένει ἡ παιδεία. Τὴν παιδείαν ταύτην δὲν παρέχει ἡ Κρητικὴ πολιτεία παρὰ τὰς ἐπὶ εἰδι-

κῶν θεμάτων καλυτέρας λύσεις τὰς ὁποίας παρέσχε. Καὶ δι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προβληθῇ ὡς πρότυπον. Τοῦτο ἐπεξηγήθη ἤδη ἀρκούντως ὑπὸ τοῦ *Werner Jaeger* καὶ εἶναι ἴσως λάθος τὸ ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ *Effenterre* ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυσις τῶν «Νόμων» εἰς τὴν «*Paideia*». Μένει ἄλλως νὰ ἐξετασθῇ ἂν τὰ περὶ τῆς Κρήτης ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀφοροῦν τὴν Κρήτην εἰδικῶς καὶ ὄχι γενικώτερον τὴν δωρικὴν νομοθεσίαν. Ἡ διάκρισις αὕτη ἔχει σημασίαν, διότι πλείστας φορὰς εἰς τοὺς «Νόμους» ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Κρήτη χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως ὡς δύο παράλληλοι καὶ ὅμοιαι μορφαὶ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος νομοθεσίας.

Δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἄνευ σημασίας ἂν, παραλλήλως πρὸς τὰ κείμενα περὶ Κρήτης, τὰ ὁποῖα ἀνέλυσεν ὁ *Effenterre*, συμπεριελάμβανε καὶ τὰς ἐπὶ Κρητικῶν θεμάτων ἔργα τῶν δραματογράφων. Τὰ δράματα αὐτὰ ἀναφέρονται βεβαίως εἰς τοὺς περὶ τὸν Μίνωα μύθους, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ συνδέωνται κατὰ τινὰ τρόπον καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης. Ὁ διάλογος «*Μίνως*» π.χ., ὁ ἀποδιδόμενος, κακῶς βεβαίως, εἰς τὸν Πλάτωνα, ἐνῶ ἔχει τίτλον καὶ θέμα συνδεόμενα πρὸς τὴν προελληνικὴν περίοδον τῆς Κρήτης, οὐσιαστικῶς προέρχεται ἀπὸ τὰς περὶ Κρήτης συζητήσεις τῶν μέσων τοῦ 4. αἰῶνος. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχη ἀνάλογος σχέσις μετὰ τῶν τραγωδιῶν τοῦ 5. αἰῶνος καὶ τῶν κωμωδιῶν τοῦ 4. αἰῶνος τῶν περιστρεφόμενων περὶ θέματα μινωϊκὰ πρὸς τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τῆς νήσου κατὰ τὰς ἀντιστοιχοῦσας αὐτὰς περιόδους. Δι' αὐτὸ νομίζω ὅτι πλήρης ἀνάλυσις τῶν πηγῶν δὲν ἔπρεπε νὰ παραβλέψη τὰ στοιχεῖα αὐτά, ὅπως ἐπίσης δὲν ἔπρεπε νὰ παραβλέψη καὶ τὴν πλουσίαν συλλογὴν τῶν ἐπιγραμμάτων τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Κρήτην. Τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν ὑπόσχεται ὁ *Effenterre* ὅτι θὰ κάμῃ εἰς ἄλλην ἐργασίαν του (πρὸβλ. σελ. 281, σημ. 3), ἡ ἔλλειψις πάντως εἶναι αἰσθητή.

Ἐκ τῶν ἄλλων θεμάτων τοῦ βιβλίου, τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν τύχει πλήρους ἐπεξεργασίας, εἶναι αἱ περὶ Κρήτης πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ παρουσία Κρητῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἡ προϊοῦσα ἀνάπτυξις τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι τῆς ζωῆς εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς θρησκείας. Τὰ πολυπληθῆ προβλήματα τὰ συνδεόμενα πρὸς τὰς πληροφορίες καὶ τὴν κριτικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἀντιμετωπίζονται, νομίζω, πολὺ συνοπτικῶς· ἐπίσης πολὺ συνοπτικῶς ἐξετάζονται τὰ πολυάριθμα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συνεκέντρωσε διὰ τῆς προσωπογραφίας τῶν Κρητῶν εἰς Αἴγυπτον ὁ *Heichelheim*· ἡ πτώσις τῆς ἀρχαϊκῆς ἀριστοκρατίας τῶν γενῶν καὶ ἡ ἀνάπτυξις δημοκρατικῶν θεσμῶν ἀποτελοῦν δύο ἀλληλοσυνδεό-

μενα σοβαρώτατα θέματα, τιθέμενα διὰ πρώτην φοράν ὑπὸ τοῦ Effenterre. Ἡ ἀνάπτυξις των ὁμως εἶναι ἴσως περισσότερον τοῦ δέοντος σύντομος καὶ οὐδόλως πειστική. Τὴν σημασίαν τῆς μελέτης τῶν οἰκονομικῶν ὄρων τῆς ζωῆς εἰς Κρήτην τὴν ἐτόνισεν ἤδη ὁ Rostovzeff, προκειμένου μάλιστα περὶ τῆς περιόδου τῆς ἑλληνιστικῆς ἱστορίας τῆς νήσου. Καὶ ἐδῶ ἡ ἀνάπτυξις δὲν εἶναι ἐπαρκής. Τὸ δὲ θέμα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς οὐδόλως σχεδὸν θίγεται, μολονότι καὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναι σπουδαιότατον, λόγῳ τῆς μινωικῆς προϊστορίας τῆς νήσου καὶ τῆς ἐξ αἰτίας αὐτῆς ἀναπτύξεως ἰδιομόρφου θρησκευτικῆς παραδόσεως, καὶ ὑπὸ πολυαρίθμων πηγῶν διαφωτίζεται.

Ἐπέμεινα ἐπὶ τῶν ἐλλείψεων αὐτῶν, διότι τὸ ἔργον τοῦ Effenterre μὲ τὴν ἀκρίβειαν, τὴν εὐρύτητα καὶ τὴν ἐνημέρωσιν ποὺ παρουσιάζει εἶναι ἀσφαλῶς μία ἀπὸ τὰς πλέον ἐνδιαφερούσας καὶ ὑποδειγματικὰς μονογραφίας τῶν τελευταίων χρόνων διὰ τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν ἑλληνικῆς περιοχῆς. Αἱ ἀπαιτήσεις τελειότητος αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται ἐδῶ προβάλλονται ἀπὸ αὐτὴν ταύτην τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου, τῶν πλουσίων περιεχομένων τοῦ ὁποίου περιορίσθημεν νὰ δώσωμεν ἀτελεστάτην περιγραφὴν. Ἐλπίζομεν καὶ εὐχόμεθα εἰς νεώτερα δημοσιεύματά του ἐπὶ τῆς Κρήτης νὰ ἐπανέλθῃ ὁ ἐκλεκτὸς Γάλλος συγγραφεὺς ἐπὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν καὶ νὰ τὰ διαλευκάνῃ. Θὰ τὸν παρακολουθήσωμεν μὲ πολλὴν εὐγνωμοσύνην καὶ τιμῆν. Ἡ ἐργασία του τιμᾷ καὶ τὴν Γαλίαν καὶ τὴν Κρήτην.

Harvard

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ